

Mehmed Şakir Paşa'nın Osmanlı Terminolojisine Dair “İstilahât-ı Kadîme”si¹ Göker İNAN²

Öz

Halikarnas Balıkcısı ismiyle meşhur olan Cevat Şakir Kabaağaçlı'nın (ö. 1973) babası Mehmed Şakir Paşa (ö. 1914) görev aldığı askerî ve idarî vazifelerinin yanında *Yeni Osmanlı Tarihi* adlı eseriyle de tanınmaktadır. Şakir Paşa söz konusu eserini beş cilt olarak Osmanlı Devleti'nin başlangıcından 1876'ya kadar getirmek istemiş ve çalışmasının büyük kısmını tamamlamıştır; fakat Osmanlı matbaalarında eserin ancak ilk iki cildi basılabilmektedir. Bu makalenin konusu eserin hemen başında yer alan ve Osmanlı müesseseleri ile erken modern Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan bazı terimleri ihtiva eden *İstilahât-ı Kadîme*'dir. Mehmed Şakir Paşa söz konusu bölümü 1900'lerin başındaki bir Osmanlı okuruna yardımcı olmak amacıyla hazırlamış ve aradan geçen yüzyıllar sebebiyle unutulmuş “kılıç tımarı”, “muhzır ağa”, “voynuk” ve “yurtluk” gibi bazı terimlerin açıklamalarını vermiştir. Eserini hazırlarken hem Osmanlı kroniklerini hem de o zamana kadar yazılmış yabancı kaynakları kullanan Şakir Paşa'nın Osmanlı medeniyet ve tarihine dair söz konusu istilahâtı bizde hazırlanan tarih lügatlerinin ilk halkalarından biri olması bakımından da dikkate değerdir.

Anahtar Sözcükler

Mehmed Şakir Paşa
Yeni Osmanlı Tarihi
İstilahât-ı Kadîme
Osmanlı terminolojisi

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 04.02.2023

Kabul Tarihi: 12.04.2023

Doi:
10.20304/humanitas.1247715

Mehmed Şakir Pasha's “İstilahât-ı Kadîme” on Ottoman Terminology

Abstract

Mehmed Şakir Pasha (d. 1914) is the father of Cevat Şakir Kabaağaçlı (d. 1973), known as the “Halikarnas Balıkcısı”, and is famous for his history book called *New Ottoman History* besides military and administrative duties. He wanted to cover the period from the beginning of the Ottoman Empire to 1876 in his work and completed most of it however, only the first two volumes were published in Ottoman printing houses. The subject of this article is *İstilahât-ı Kadîme*, which contains some terms used in Ottoman institutions and the early modern Ottoman Empire, and is located right at the beginning of the work. Mehmed Şakir Pasha prepared this chapter to assist an Ottoman reader in the early 1900s. He gave explanations of some terms, such as “kılıç tımarı”, “muhzır ağa”, “voynuk” and “yurtluk”, which had been forgotten for centuries. Şakir Pasha used both Ottoman chronicles and foreign sources up to that time while preparing his work. In addition, this “istilahât” on Ottoman civilization and history is remarkable in that it is one of our first history dictionaries.

Keywords

Mehmed Şakir Pasha
Yeni Osmanlı Tarihi
İstilahât-ı Kadîme
Ottoman Terminology

About Article

Received: 04.02.2023

Accepted: 12.04.2023

Doi:
10.20304/humanitas.1247715

¹ Bu makale, 20-23 Ekim 2022 tarihlerinde Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi ev sahipliğinde gerçekleşen INCSOS VIII. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sözlü olarak sunulan tebliğin genişletilmiş hâlidir.

² Doç. Dr., Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul/Türkiye, gokerinan@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1280-4041

Giriş

Osmanlı son devrindeki siyasi karışıklıklar idarî kadrolaşmaya da tesir etmiş ve özellikle II. Abdülhamid dönemindeki devlet ricâli azil ve tayinlerle farklı farklı görevlere getirilmiştir. Bu çalkantılı dönemde gerek Osmanlı bürokrasisinde gerekse de devletler arası arenada muhtelif vazifelerde bulunan isimlerden biri de Mehmed Şakir Paşa'dır. Askerî ve bürokratik görevlerinin yanında "Yeni Osmanlı Tarihi" adını verdiği kitabıyla da tanınan Şakir Paşa, Sultan II. Abdülhamid döneminde dört yıl sadrazamlık yapan Ahmed Cevad Paşa'nın (ö. 1900) kardeşi ve edebiyat tarihimizde "Halikarnas Balıkcısı" ismiyle tanınan Cevat Şakir Kabaağaçlı'nın (ö. 1973) babasıdır. Şakir Paşa beş ciltte tamamlamayı düşündüğü *Yeni Osmanlı Tarihi* adlı eserini Osmanlı Devleti'nin başlangıcından 1876'ya kadar getirmek istemiş ve bunun için yoğun bir mesai harcamıştır; fakat Osmanlı matbaalarında eserin yalnızca ilk iki cildi basılabilmektedir. Kitabın ilk cildindeki "İfade-i Muharrir" başlığı altında verilen bilgiye göre Şakir Paşa *Yeni Osmanlı Tarihi*'ni Sultan II. Mahmud devrine kadar kâmilan yazmış ve matbaaya verilecek şekilde hazır hâle getirmiştir. Bununla birlikte 1911'de 1. cildi, 1912'de de 2. cildi basılan eserin tarih aralığı 1299-1453 yılları ile sınırlı kalmış; geri kalan ciltler basılmadığı gibi akıbetlerinin ne olduğu da tespit edilememiştir.

Şakir Paşa kitabın sözü edilen girişinde tarih anlayışına dair de önemli bilgiler paylaşmıştır. Oldukça geniş bir zaman dilimini kapsamamasından dolayı Osmanlı tarihi yazmanın tek kişinin altından kalkabileceği bir uğraş olmadığını; ancak çok sayıda yetkin müellifin "tevhid-i mesâî" (iş birliği) yapıp "vakit ve nakit harcayarak" üstesinden gelebileceği zor bir iş olduğunu belirten Şakir Paşa, yine de kendi zamanına kadar "herkesin okuyup anlayabileceği" bir tarih kitabı yazılmadığı için bütün acziyet ve kusurlarına rağmen bu işe giriştiğini söyler. Buna ek olarak bilhassa ilk dönem Osmanlı kroniklerinde hadiselerin abartıldığı, birçoğunun hikâyelere boğulduğu veya başarısızlıklara temas edilmediği gibi hususları belirten müellif, olayları ve kişileri yazarken mübalağadan ve sözü gereksiz uzatmaktan kaçındığı iddiasındadır (Mehmed Şakir, 1911, s. 20-23).

Yeni Osmanlı Tarihi'nin hemen baş tarafında Osmanlı müesseseleri ile erken modern Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan bazı terimleri ihtiva eden "İstilahât-ı Kadîme" yer alır. Bu bölümün tam başlığı "Târîhimizde zikr olunan ba'zı ıstılâhâtın ta'rîf ve şimdiki mukâbilleri" şeklindedir. Devam eden sayfada ise üst bilgi olarak "İstılâhât-ı Kadîme ve Şimdiki Mukâbilleri" yazmaktadır (Mehmed Şakir, 1911, s. 9-10). Şakir Paşa'nın bu bölümü hazırlamaktaki maksadı, aradan geçen yüzyıllar sebebiyle unutulmuş "muhzır ağa", "turnacı", "solak", "harbeci" ve "çergeci" gibi bazı terimleri açıklayarak 1900'lerin başındaki kârlere

(okurlara) yardımcı olmaktır. Kimi maddeleri "şimdiki mutasarrıflık", "şimdiki arz odası" ve "şimdiki Harbiye Nezareti" gibi ifadelerle içinde bulunduğu zamana intibak yoluna giden yazar, böylelikle okuyucuların zihninde somut bir anlam oluşturma çabası da gütmüştür. Askerî sahada eğitim görmüş ve önemli görevler almış olması sebebiyle askerî istilahlara, bilhassa da yeniçerilerle ilgili olanlara daha geniş yer ayırmıştır. *Yeni Osmanlı Tarihi*'ni hazırlarken hem Osmanlı kaynaklarını hem de yabancı kaynakları kullanan Şakir Paşa'nın söz konusu istilahâtı genel olarak Osmanlı kroniklerinde pek rastlamadığımız bir lügatçe olması bakımından dikkat çekicidir.

Mehmed Şakir Paşa'nın Hayatı³

Mehmed Şakir Paşa 1855 yılında Bursa'da doğmuştur. Babası Kabağağaçlızâde Miralay Mustafa Âsım Bey'dir (ö. 1862). Baba tarafı Antalya'nın Elmalı ilçesinde yaşamış bir Türkmen aileye dayanır (İbnülemin, 1982, s. 1473). Bu aile daha sonra Kabağağaç'a, oradan da Afyon'a yerleşmiştir. Kaynaklarda bu Kabağağaç'ın nereye bağlı olduğu açıkça belirtilmemiştir; fakat aile fertlerinden kişilerin yazdığı bazı biyografik eserlerde Orta Anadolu'da bir köy (Devrim, 2000, s. 13) veya Orta Anadolu'da, Afyonkarahisar yakınlarında bir bölge (Erner Binark, 2000, s. 15) olarak tarif edilmiştir. Başka bir çalışmada ise Denizli'nin Sarayköy ilçesine bağlı Kabağağaç köyü olabileceği kaydedilmiştir (Mercan, 1998, s. 3). "Kabağağaçlı" olarak tanındıklarına ve daha sonra da bu soyadını aldıklarına göre bahsedilen yeri memleket olarak benimsedikleri anlaşılmaktadır. Şakir Paşa'nın annesi ise Suriye'nin ileri gelen ailelerinden olan Hattatzâdelere Hüseyin Bey'in kızı Zehra Hanım'dır (Devrim, 2000, s. 14).

Şakir Paşa'nın babası askerî sınıfa mensup olmakla birlikte baba tarafından dedeleri Afyon'da müderrislik yapmış ulemâdan kişilerdir. Âsım Bey de oradaki medresede ilim tahsil ederken amcası tarafından İstanbul'a getirilip Çemberlitaş'taki Çorlulu Ali Paşa Medresesi'ne yerleştirilmiştir. Bir süre medresede okuduktan sonra Harbiye'ye geçen Âsım Bey, buradan mülâzım (teğmen) rütbesiyle mezun olmuştur. Arapça ve Farsçayı iyi bildiği için Nâmık Paşa'nın (ö. 1892) maiyetinde kâtiplik göreviyle Şam'a gitmiş (Mercan, 1998, s. 3-4; Pakalın, 2008, s. 18); orada iken de yukarıda bahsedilen Zehra Hanım'la evlenmiştir. 1849 yılında büyük çocukları Sâre (Devrim, 2000, s. 14), 1851'de ise ikinci çocukları Ahmed Cevad Şam'da doğmuştur (İbnülemin, 1982, s. 1473; Pakalın, 2008, s. 19).

³ Literatürde Mehmed Şakir Paşa'nın biyografisine dair ayrıntılı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu sebeple makalemizde öncelikle gerek yakınlarının yazdıkları gerekse de tespit edilebilen arşiv vesikaları üzerinden Şakir Paşa'nın biyografisine yer verilmiştir.

Âsım Bey bir süre sonra hastalanınca 1853'te hava değişimi için Şam'dan Afyon'a gitmiş, sağlığına kavuştuktan sonra da yeni açılmış olan Bursa İdâdî Mektebi'ne müdür tayin edilmiştir (Mercan, 1998, s. 4). En küçük çocukları Mehmed Şakir de Bursa'da oldukları bu dönemde doğmuştur (Gövsa, 1936, s. 1483; Devrim, 2000, s. 14; Pakalın, 2009, s. 69). 1861'de Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî âzası olan ve İstanbul'un Fatih ilçesine yerleşen Âsım Bey, bu görevdeyken 1862 (H. 1278) senesinde vefat etmiştir. Kendisinden üç gün sonra da eşi Zehra Hanım ölmüştür (İbnülemin, 1982, s. 1473; Pakalın, 2008, s. 18). Mezarları Fatih'te Emir Buhârî Camisi'nin haziresindedir.

Âsım Bey ve Zehra Hanım'ın vefat seneleri üzerinden hesaplandığı zaman anne ve babaları öldüğünde Sâre Hanım'ın 13, Ahmed Cevad'ın 11, Mehmed Şakir'in ise 7 yaşında olduğu görülmektedir. Küçük yaşta yetim ve öksüz kalan bu üç kardeşi o sırada Rumeli kazaskeri olan, daha sonra da şeyhülislam tayin edilen Âtıfzâde Hüsâmeddin Efendi (ö. 1871) himaye etmiştir (İbnülemin, 1982, s. 1473; Pakalın, 2008, s. 19). Bir süre sonra Sâre Hanım zengin bir adamla evlendirilmiş, iki erkek kardeş ise askerî okullarda eğitimlerine devam etmiştir (Devrim, 2000, s. 14; Erner Binark, 2000, s. 16).

Harbiyeden mezun olup askerî ve idarî çeşitli görevlerde bulunan, II. Abdülhamid döneminde sadrazamlık da yapan Ahmed Cevad Paşa 1900 senesinde veremden vefat etmiş; vasiyeti gereğince anne ve babasının kabirlerinin bulunduğu Emir Buhârî Camisi haziresine defnedilmiştir (İbnülemin, 1982, s. 1508). 1916'da vefat eden ablası Sâre Hanım da aynı yerde medfundur. İki kardeşin de çocuğu yoktur.

Âsım Bey'in en küçük çocuğu olan Mehmed Şakir de babasının ve ağabeyinin izinden gidip askeriyeye dâhil olmuştur. İlk ve orta tahsilini tamamlayıp harbiyeye girmiş, 1878'de buradan erkân-ı harp yüzbaşısı olarak mezun olmuştur. 1889 yılında Girit'te görevli bulunan ağabeyi Ahmed Cevad Paşa'nın bir süre başyaverliğini yapan Mehmed Şakir; Çetine ve Roma'ya askerî ataşelik, Atina'ya da elçilik göreviyle gönderilmiştir. Yüzbaşılıktan binbaşılığa terfisine ve Çetine sefreti ateşemiliterliği ile Türkçe kâtipliğine tayinine (BOA. HR.TH. 55/11), yine bu görevde iken kendisine üçüncü rütbeden nişân-ı Osmânî ihсан edildiğine (BOA. İ.DH. 934/73989), binbaşı rütbesinde iken Roma askerî ateşesi olduğu sırada İtalya kral ve kraliçesi ile görüştüğüne (BOA. Y.PRK.ASK. 40-71; BOA. Y.PRK.ASK. 50/118), Atina'daki elçilik görevine (BOA. İ.HR. 344/28), orada iken 1894'te Yunanistan kralı I. Georgios (ö. 1913) ve bazı devlet erkânı ile özel görüşmeler yaptığına (BOA. HR.SYS. 1715/87; BOA. HR.SYS. 1715/90), 1895 yılı mayıs ayında kendisine ikinci

rütbeden Osmanlı nişanı ihsan edildiğine (BOA. İ.TAL. 80/32), yerine Peşte Başşehbenderi Âsım Bey getirilerek 1895'te Atina sefirliği görevinden alındığına (BOA. İ.HR. 349/27) ayrıca sefaret görevini tamamladıktan sonra 1895 yılı aralık ayında Yunanistan kralı tarafından kendisine bir nişan verildiğine (BOA. İ.TAL. 88/80) dair arşiv belgelerinden de aldığı vazifeler ve hayatı hakkındaki bilgilerin izi sürülebilmektedir.⁴

Daha sonra ferik rütbesiyle Teftîş-i Askerî Komisyonu üyesi olan Şakir Paşa'nın Galatasaray Sultânîsi'nde ücretsiz tarih hocalığı yaptığı da görülmektedir (Gövsa, 1936, s. 1483; Pakalın, 2009, s. 69-70). Ağabeyinin vefatından sonra Büyükada'ya yerleşen Şakir Paşa, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise kendi isteğiyle emekliye ayrılmıştır (Gövsa, 1936, s. 1483; Pakalın, 2009, s. 69-70). Kızı Fahrünnisa Hanım 1901'de Büyükada'da doğduğuna göre (Devrim, 2000, s. 20) bu yerleşmenin Cevad Paşa'nın vefatından kısa bir süre sonra olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte mütemediyen Büyükada'daki köşkünde yaşamadığı da *Yeni Osmanlı Tarihi*'nin "İfâde-i Muharrir" kısmının sonuna yazdığı "Pangaltı 26 Teşrin-i Sâni [1]327" (Mehmed Şakir Paşa, 1911, s. 25) notundan anlaşılmaktadır; çünkü bu kayda göre söz konusu kısım 9 Aralık 1911'de Şişli/Pangaltı'da tamamlanmıştır. Emeklilik talebinin sebebinin de aynı kısmın baş taraflarında yer alan dipnotta şöyle açıklanmaktadır:

Harbiye nâzır-ı esbakı birinci ferîk Rızâ Paşa hazretleri zamânında Üsküp Nizâmiye Fırkası'na ta'yîn olunmuş iken hilâf-ı kânûn ve bilâ-sebebe açığa çıkarılmıştım. Muahharan müşârün ileyh gibi Harbiye Nezâreti'nden âyânlığa nakleden Mîrlivâ Sâlih Paşa zamânında ve Kânûn-ı Evvel [1]325'de [Aralık/Ocak 1909/1910] Van Fırkası kumandanlığına me'mûr edildim. O mevsimde Van'a gitmek için yola çıkmak kendini aldatmak demek olacağından beyhûde yollarda kalmamak üzere kışın gidilebilecek bir mahalle ta'yînim veya yine Van'a gitmek üzere küşâyîş-i havâyâ kadar me'zûn add edilmekliğimi ve ma'âşım ile tekâ'üd olabileceğimden maksadım aylık olmayıp hizmet olduğumu paşa-yı mûmâ-ileyhe yani harbiye nâzırına söyledikde "Sizi Şûrâ-yı Askerî ta'yîn etmiş, oraya mürâca'at buyurun." dedi. Şûrâ-yı Askerî'ye ve orada bulunan Ferik Mahmûd Şevket Paşa hazretlerine mürâca'atımda istid'âmı redd etmeleriyle kemâl-i te'essüfle tekâ'üdlüğümü o gün istihsâl eyledim (Mehmed Şakir Paşa, 1911, s. 21).

Bizzat kendisinin verdiği bu bilgilere göre Mehmed Şakir Paşa'nın devlet işlerinden el çekerek emekliliğini istemesi, görevlendirilmesiyle ilgili birtakım baskıcı tutumlara maruz kalması ve makul taleplerinin reddedilmesi sonucunda olmuştur.

⁴ Bir başka vesikaya göre ise Şakir Paşa'nın Atina öncesinde Bükreş sefiri tayin edildiği ve kendisine harcırah ödendiği hâlde bu göreve gitmediği anlaşılmaktadır (BOA. HR.TH. 142-17).

İki evlilik yapan Şakir Paşa'nın Macar asıllı ilk eşinden Âsım adını verdiği bir oğlu olmuş; fakat bu hanım kısa süre sonra vefat etmiştir. 1895 tarihli bir arşiv vesikasından Âsım'ın da babası Şakir Paşa gibi askeriyeye dâhil olduğu ve Şehzade Ahmed Efendi'nin maiyyet çavuşluğunu yaptıktan sonra mülazım rütbesiyle II. Abdülhamid'in yâverânı arasına girdiği öğrenilmektedir (BOA. HH.İ. 225/24). Şakir Paşa'nın torunlarından olan Nermidil Erner Binark (ö. 2015) ise Âsım Bey'in annesinin serdâr-ı ekrem Ömer Paşa'nın kızı olduğunu ve Şakir Paşa'nın onunla evliliğinin padişahın isteğiyle yapıldığını kaydederek paşanın ilk eşi hakkında kısmen de olsa tanıtıcı bilgi vermiştir (Erner Binark, 2000, s. 19). Bahsedilen Ömer Paşa'nın "Macar Ömer Paşa" olarak anılan Ömer Lutfi Paşa (ö. 1871) olması muhtemeldir (Saydam, 2007, s. 74-76).

İkinci eşi ise Girit'te başyaverlik yaptığı dönemde tanıdığı ve o sırada henüz 14 yaşında olan İsmet Hanım'dır (Devrim, 2000, s. 16; Erner Binark, 2000, s. 19). Bu hanımdan dördü kız, ikisi erkek olmak üzere altı çocuğu olmuştur. Bunlar sırası ile "Halikarnas Balıkcısı" olarak bilinen Cevat Şakir Kabaağaçlı (ö. 1973), Hakkıye Koral (ö. 1971), Ayşe Erner (ö. 1978), Suat Şakir Kabaağaçlı (ö. 1972), Fahrünnisa Zeyd (ö. 1991) ve Aliye Berger'dir (ö. 1974).

Mehmed Şakir Paşa hakkında tespit edilen bilgilerden açıkça anlaşılan husus, ilme oldukça düşkün ve kültürlü biri olduğudur. Yukarıda da belirtildiği üzere donanımlı bir asker ve devlet adamı olmasına rağmen ağabeyi Ahmed Cevad Paşa'nın ölümünden sonra Büyükkada'ya yerleşmiş, bir süre sonra da emekliliğini istemiştir. Cevat Şakir Kabaağaçlı'nın oğlu Sina Kabaağaç, dedesi hakkında bilgi verirken Şakir Paşa ailesinin Büyükkada'ya yerleşen ilk Türk ailesi olduğunu,⁵ o zaman su ve elektrik şebekesi bulunmayan bu yerde Şakir Paşa'nın düzenekler kurarak bu imkânlarla sahip âdetâ küçük bir devletçik oluşturduğunu detaylı bir anlatımla kaydetmiştir (Kabaağaç, 2009, s. 202, 207-209, 214).

Çocuklarının da kendisi ve ağabeyi gibi donanımlı, iyi yetiştirilmiş bireyler olmalarına önem veren Şakir Paşa; Batılı tarzda eğitim almaları, yabancı dil öğrenmeleri, kültürlü ve seçkin kişiler arasına girebilmeleri için gerekli imkânları onlara sağlamıştır. Yalnızca oğullarına değil, kızlarına da bu imkânları sunmuş (Erner Binark, 2000, s. 20); fakat en büyük çocuğu olan Cevat Şakir'le bazı önemli problemler yaşamıştır. Küçük yaşta ebeveynini kaybetmiş, askerî eğitim alıp önemli görevlerde bulunmuş ve hep disiplin içinde yaşayarak

⁵ Bu bilgiye şüpheyile yaklaşmak gerekir. Çünkü Büyükkada hakkında geniş bilgiler içeren bir çalışmada verilen rakamlara göre 1895 senesinde Büyükkada'da 1450'ye yakın Müslüman yaşamaktadır (Tuğlacı, 1995, s. 154). Bunlar arasında Türk ailelerin olmadığını söylemek zordur.

belli bir refah seviyesine ulaşmış olan Şakir Paşa'nın aksine oğlu Cevat Şakir'in kuralları sevmeyen, özgürlüğüne düşkün bir karaktere sahip olması bu anlaşmazlıkta etkili olmuştur. Babasının yönlendirmesiyle Robert Kolej'den mezun olan Cevat Şakir İngiltere'ye giderek Oxford'da okumuşsa da bunlar kendi tercihi değildir. Belki de bu sebeple İngiltere'de yaptığı aşırı masraflarla Şakir Paşa'yı iyice kızdırmış ve kendisini geri çağırmasına sebep olmuştur; fakat Cevat Şakir bu çağırışı da pek umursamayarak İtalya'ya geçmiş ve İtalyan bir kızla evlenmiştir. Geçimini sağlayacak bir işi olmayıp babasının imkânlarıyla yaşadığı hâlde onun rızasını almadan bu evliliği yapması, üstelik de karısıyla birlikte babasının evine gelip geçim masraflarını yine Şakir Paşa'nın üzerine yüklemesi sonucunda baba ile oğulun arası daha da gerginleşmiştir (Devrim, 2000, s. 37-39).

Bu sıralarda Şakir Paşa'nın maddi sıkıntılar yaşadığı da öğrenilmektedir. Çünkü Balkan Savaşı (1912-13) başlamadan kısa bir süre önce eşi İsmet Hanım'ın kardeşi Midhat Bey'in ikna etmesiyle Selanik'te bir otel yaptırmaya karar vermiş, ağabeyi Cevad Paşa'dan kendisine miras kalan ve gelir sağlayan bütün taşınmazları da satıp parasını bu işe yatırmıştır; fakat savaş esnasında otel yıkılınca aile maddi açıdan büyük sıkıntılara girmiştir. Maddi manevi pek çok meseleden dolayı zaten anlaşmazlıklar yaşayan baba oğulun ilişkileri bu sıkıntılarla birlikte iyiden iyiye sarsılmıştır. 1914 yılında gelirini almak ve teftiş etmek için oğulları Suat ve Cevat Şakir'le beraber Afyon'daki çiftliğine giden Şakir Paşa, mahiyeti tam olarak bilinemeyen olaylar neticesinde bu çiftlikte oğlu Cevat Şakir tarafından öldürülmüştür. Cenazesi Büyükkada'ya getirilerek buradaki Müslüman mezarlığına defnedilmiştir (Devrim, 2000, s. 39-46). Cinayetin sebebi olarak farklı söylentiler (Devrim, 2000, s. 47, 50; Erner Binark, 2000, s. 31-32) ve mahkeme kayıtlarına yansıyan iddialar vardır (Okay, 2001, s. 5-6). Cevat Şakir ise babasını öldürmesi konusunu aydınlatacak açıklamaları hiçbir zaman yapmamıştır. Bununla birlikte arkadaşı Azra Erhat'a yazdığı bir mektupta yer alan ifadeler, karakterinin ve şiddetli bir tartışmanın etkisiyle bu olayın meydana geldiğine işaret etmektedir (Erhat, 1985, s. 135-136).

59 sene yaşayan Mehmed Şakir Paşa'nın ilme merakı yalnızca okurluk seviyesinde kalmamış, bazı eserler de kaleme almıştır. Büyükkada'ya çekildikten sonra vaktinin büyük kısmını yazarak geçirdiği ve yazı faaliyetlerine ne derece odaklanarak çalıştığı aile fertleri tarafından da anlatılmıştır (Devrim, 2000, s. 39; Erner Binark, 2000, s. 24). Kaynaklarda kendisine isnat edilen çeşitli eserler vardır. Şakir Paşa'ya sene olarak en yakın olup eserleri hakkında isim isim bilgi veren ilk kişi Bursalı Mehmed Tâhir'dir (ö. 1925). Onun *Osmanlı*

Müellifleri adlı kitabındaki kayda göre Şakir Paşa'nın eserleri ve bunlarla ilgili bilgiler şu şekildedir:

Yeni Osmanlı Târîhi: Beş cilt olarak düzenlenmiştir. Bir giriş ile Osman Gazi'den V. Murad'ın cülûsuna kadarki dönemi içerir. İlk 2 cildi basılmıştır. 1. cilt Fetret Dönemi'ne, 2. cilt İstanbul'un fethine, 3. cilt II. Bayezid döneminin sonuna, 4. cilt II. Selim'e, son cilt ise V. Murad'ın tahta çıkışına kadardır.

Selâhaddîn-i Eyyûbî: İki cilt olarak düzenlenmiş olup basılmamıştır.

Selâhaddîn-i Eyyûbî: Tarihî bir piyestir. Basılmamıştır.

Mısır Târîhi: Mufassal bir eserdir. Basılmamıştır.

Muhtelif Târîh-i İslâm ve Osmânî: Ömrünün sonlarında öğretmenlik yaptığı Galatasaray Sultânîsi'nin ders programına uygun yazılmış olup basılmamıştır.

İnekçilik ve Sütçülük: Ayrıntılı, bilimsel bir eserdir. Ziraat Bakanlığı'nın takdirini kazanmıştır. Basılma aşamasındadır.

Arıcılık: Tamamlanmamıştır (Bursalı Mehmed Tahir, 2016, s. 1020).

Bursalı'dan sonra onun eserine dayandığı anlaşılan bilgiler İbrahim Alâeddin Gövsa'nın (ö. 1949) *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi*'nde ve Pakalın'ın (ö. 1972) *Sicill-i Osmânî Zeyli*'nde de yer alır (Gövsâ, 1936, s. 1483; Pakalın, 2009, s. 70).

Şakir Paşa'nın torunu Sina Kabağaç'ın:

...köşkün tüm eşyaları haraç mezat satılıp, dağıldığı zaman tavan arasına atılmış sandıklarda Şakir Paşa'dan kalmış birçok Fransızca kitaplara rast geldim. Bunların bir bölümü tarım, bahçecilik, tavukçuluk, arıcılık gibi konuları kapsıyordu. Bu Fransızca kitapçıklarda altı çizili satırlar ve eski Türkçe el notları bulunuyordu; üstelik eski Türkçe el yazılarıyla yazılmış birtakım defterler de buldum. Şakir Paşa onların kimisini Türkçeye çevirmişti; kimisi de tümüyle çevrilemeden yarım kalmıştı (Kabağaç, 2009, s. 208).

sözleri dikkate alındığında bilhassa *İnekçilik ve Sütçülük* ile *Arıcılık*'ın kuvvetle muhtemel tercüme eserler olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Bursalı'nın bahsettiği ve yukarıya kaydedilmiş olan eserlerden yalnızca *Yeni Osmanlı Târîhi*'nin basılmış olan ilk iki cildine ulaşılabilmiştir. Sözü edilen eserin devamı olan üç cilt ve diğer eserler ise tespit edilememiştir. Oysa Şakir Paşa, *Yeni Osmanlı Târîhi*'nin II. Mahmud zamanına kadar olan kısmını matbaaya verilecek şekilde tamamen bitirdiğini kitabın "İfâde-i Muharrir" kısmındaki: "Mahmûd Hân-ı sâni zamânına kadar olan târîhimiz kâmilten yazılmış ve sıra ile matba'aya verilmek üzere ihzâr

edilmiş olduğundan tevfik-i Bârî refik olursa ale't-tevâlî neşr edilecektir." (Mehmed Şakir Paşa, 1330/1911, s. 24) ifadeleriyle belirtmiştir.

İstilahât-ı Kadîme

"İstilahât-ı Kadîme" *Yeni Osmanlı Tarihi*'nin baş tarafında yer almaktadır. Tarih kaynaklarında kullanılan bazı eski ıstılahları kaydedip bunların kendi dönemindeki anlamlarını açıklayan Şakir Paşa, bahsedilen kısım ile geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmeyi amaçlamış olmalıdır. Çünkü değişen zaman ve geçen asırların, konunun uzmanları dışındaki kişileri eski terimlerden uzaklaştırdığı bir gerçektir. Bilhassa III. Selim ve II. Mahmud devirlerinden itibaren yapılan köklü reformlar, çok uzun olmayan bir zaman dilimi içerisinde birçok klasik dönem ıstılahını etkilemiş veya tamamen değiştirmiştir. Diğer taraftan belli bir sahaya ait terimleri o alanda ihtisaslaşmamış kişilerin bilmesi genel olarak da yaygın bir durum değildir. Şakir Paşa ise "Târîh kitâbları âsâr-ı edebiyeye veya hikâyeye mecmû'aları olmaktan ziyâde vekâyi'-i mâziyeyi kârînin hâfızasında suhûletle zabt ve her sınıf halkın anlayabilmesi için gâyet açık ibâre ile yazılmak..." (Mehmed Şakir Paşa, 1330/191, s. 22) sözleriyle belirttiği üzere kaleme aldığı tarihin herkes için anlaşılır olmasını hedeflemektedir.

Şakir Paşa'nın hazırladığı bu ıstılah lügatçesinde özellikle yaşadığı dönemdeki karşılıklarını ya da durumunu belirterek açıkladığı maddeler dikkati çekmektedir. Bunlardan biri "Eski Saray"dır. "Şimdiki Harbiye Nezâreti" şeklinde açıklama yaptığı "Eski Saray", Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra yaptırdığı ilk saraydır. Şakir Paşa'nın bahsettiği Harbiye Nezâreti binası ise Eski Saray binasının yerine 1282 (1866) yılında yaptırılmış olup (Pakalın, 1993, s. 555-556) şu anda İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü olarak kullanılmaktadır (Özcan, 1997, s. 120).

Başka bir örnek "Ağa Kapısı"dır. Osmanlı zamanında asırlar boyunca yeniçeri ağasının ikametgâhı için kullanılan bu ifade, 1826'da teşkilatın ilgası ile tarihe karışmıştır. Bir fermanla söz konusu mekânı şeyhülislamı taahsis eden II. Mahmud, yeniçeriliğe dair bütün hatıraların silinip yok olması adına "Ağa Kapısı" ifadesinin kullanılmasını da yasaklamış ve buraya "Fetvahâne" denilmesini istemiştir (BOA. HAT. 294/17477). "Ağa Kapısı"nın anlamını kendi devrine adaptasyonla "Harbiye Nezâreti" olarak veren Mehmed Şakir, "Şimdiki makâm-ı meşihat yerinde idi." diyerek bu mekânın artık şeyhülislamı tarafından kullanıldığını da belirtmiştir (Mehmed Şakir Paşa, 1330/1911, s. 14).

"Ağa Kapısı"nın bir birimi olması sebebiyle "Tekeli Köşkü" maddesi de burada zikredilebilir. Şakir Paşa bu daireyi: "Ağa Kapısı'nda ocağın meşveret mahalli,

şeyhülislâmların şimdiki arz odası." şeklinde açıklamıştır (Mehmed Şakir Paşa, 1330/1911, s. 15).

Yaşadığı döneme adapte ederek açıkladığı maddelere diğer bazı örnekler şunlardır:

İhtisâb ağası: Ticâret nâzırı - zahîre nâzırı (s. 14)

Eyâlet askeri: Tımarlı sipâhî, jandarma (s. 14)

Tımarlı sipâhî: Eyâlet askeri yani jandarma (s. 15)

Defterdâr: Mâliye nâzırı (s. 16)

Kapudan-ı deryâ: Bahriye nâzırı (s. 17)

Mi'mârbaşı: Ebniye müdürü, nâfia nâzırı (s. 18)

Mütesellim: Şimdiki mutasarrıflar (s. 18)

Voyvoda: Şimdiki mutasarrıflar yâhud mutasarrıf vekîli (s. 18)

Engürüs: Macar (s. 14)

Beç: Avusturya (s. 15)

Dobrvenedik: Ragoza (s. 16)

Nemçe: Avusturya (s. 18)

Leh: Polonyalı (s. 19)

Lehistân: Polonya (s. 19)

"Çapulcu, tahrîpçi. İlk süvârî askerimiz." (s. 14) açıklamasıyla kaydedilen "Akıncı" maddesi de anlamındaki "çapulcu" kelimesiyle dikkat çekmektedir. Günümüz için söyleyecek olursak "çapulcu" sözcüğünün müspet bir manası yoktur ve zihinlerdeki çağrışımları da karışıklık çıkararak, düzeni bozan davranışlarda bulunan kişilerden ibarettir. *Kâmûs-ı Türki*'deki "çapulcu" maddesi ise Şakir Paşa'nın açıklamasına uygun şekilde: "Düşman toprağına atla hücum ya'ni ılgar edip yağma ve gâret eden, akıncı, yağmager." (Şemseddin Sâmî, 1317, s. 493) anlamıyla kayıtlıdır. Bu hususa dikkat edildiğinde bahsedilen kelimenin sonraki dönemlerde anlam kötüleşmesine uğradığı da anlaşılmaktadır.

"Muhâfız" maddesinde ise "Serhadlerde olursa vâlî; kal'alarda kumandan" (s. 18) diyerek yerine göre ifade ettiği anlamı belirtmiştir.

Şakir Paşa bu lügatçede bazı deyimleşmiş ifadelere de yer vermiştir. "Dirliği çalınmak" ve "Sefere eşmek" bu mahiyetteki iki örnektir. Yeniçeri ocağına mensup kişilerin ceza olarak ulûfelerinin kesilmesi (Pakalın, 1993, s. I/455) anlamındaki "Dirliği çalınmak" tabirini "Kat'-ı maâş, terkîn-i kayd." [Maaşını kesme, kaydını silme] (s. 16); sefere, savaşa gitmek (Pakalın, 1993, s. 141) manasındaki "Sefere eşmek" tabirini de "Muhârebeye gitmek." (s. 16) şeklinde açıklamıştır.

Toplam 166 madde içeren *Istilahât-ı Kadîme*'nin geneline bakıldığında Şakir Paşa'nın askerî kökenli olmasının, seçtiği ıstılahları önemli ölçüde etkilediği hemen fark edilmekte ve metindeki maddelerin büyük kısmının askerî terimlerden oluştuğu görülmektedir. "Eski Odalar" ve "Birler Kapısı" da bu mahiyetteki terimlerdendir. Mehmed Şakir Paşa "Eski Odalar": "İki mevki'deki yeniçeri kışlalarından Şehzâdebaşı'ndakiler." (s. 14); "Birler Kapısı"nı ise "Eski Odalar'ın Şehzâdebaşı'nda ahîren kaldırılan Osmân Baba Türbesi ittisâlindeki sokağın başındaki kapı." (s. 15) şeklinde açıklamıştır. Yeniçerilerin Şehzadebaşı'nda yer alan ve Eski Odalar adını taşıyan koğuşları vardı. Buradaki avluların arasındaki iç sokağın iki başında anıtsal iki kapı yer almaktaydı. Bunlardan biri Kırkdört Kapısı, diğeri de Altmışbir ya da Birler Kapısı adıyla anılmaktaydı. Söz konusu mekân Osmanlı klasik devrinde padişahların Edirnekapı'ya doğru gidişlerinde yeniçerilerle görüştükleri bir tören kapısı mahiyetindeydi (Erkal, 2015, s. 98). Şakir Paşa "Kırkdört Kapısı"nı da "Eski Odalar'ın Çukurçeşme tarafındaki kapı." (s. 17) cümlesiyle ayrı bir madde olarak açıklamıştır.

"Yeni Odalar"ı da müstakilen kaydetmeyi ihmal etmeyen Şakir Paşa'nın: "İstanbul'da iki mevki'de bulunan yeniçeri kışlalarından bir mevki'dekiler." (s. 19) cümlesiyle verdiği bilgi, Aksaray'da kurulan ve "Eski Odalar"dan sonra yapıldığı için bu isimle anılan diğer kışlayı (Pakalın, 1993, s. 631-632) belirtmektedir.

Müellifin "Yeniçeri zâbiti, mîralay rütbesine muâdil." (s. 15) şeklinde açıkladığı "çorbacı" da önemli maddelerdendir. Kaynaklarda yabancı yazarların "çorba pişiren kişi" demek olduğunu zannettiklerinden de bahsedilen "çorbacı" (Pakalın, 1993, s. 380), terim olarak acemî ve yeniçeri ocaklarının bölük ya da orta kumandanlarının unvanını ifade etmektedir. Çorbanın Türk kültüründe başlıca gıdalardan olduğu tartışmasızdır. Osmanlı'da askerî bir unvan olarak kullanılması da askerlerin her gün yedikleri yemekler arasında onun sahip olduğu önemi vurgulamak için olabilir. Ayrıca çorbanın devlet erkânı ve asker arasında sembolik bir anlam taşıdığı da bilinmektedir. Çünkü Dîvân-ı Hümâyun toplantıları

yapıldığında kahvaltılık çorbası ikrâm edilir; yeniçerilerin bu çorbayı içmeleri devlet idaresinden hoşnut olduklarını, içmemeleri ise memnuniyetsizliklerini gösterirdi (Özcan, 1993, s. 369).

Son devirde unutulmuş askerî tabirlerden biri de "çerge"dir. Bu dönem sözlüklerinde daha çok "çingene çadırı" şeklinde açıklanan söz konusu kelime için Mehmed Şakir "Alaya mahsus bir nev' çadır." ifadesini kullanmakta; "çergeci" içinse "Otağ-ı hümayûn önünde çadır kuranlar." demektedir (s.19).

Daha çok yeniçerilerin üç aylık maaşları için kullanılan "ulufe" hakkında da bazı önemli maddeler görülmektedir. Bunlardan ilki askerlerin üç aylık mevacipleri karşılığında kullanılan ve her biri "kıst" olarak isimlendirilen (Sunar, 2012, s. 124) "masar, recec, reşen ve lezez" ödemeleridir. Mehmed Şakir ay taksimatını yaparken "masar" için "muharrem, safer, rebülevvel" (s. 18); "recec" için "rebülâhir⁶, cemâziyelevvel, cemâziyelâhir" (s. 16); "reş[en]" içinse "recep, şaban, ramazan" (s. 16) açıklamalarını yazmıştır; fakat son kıst olup "şevval, zilkade, zilhicce" aylarını kapsayan "lezez"i lügatçeye eklemeyi unutmuştur. Eserde ulufe hakkında yazılan bir diğer madde de "tas parası"dır. Yeniçerilerin yardımlaşma sandığına destek amacıyla alınan bu para için kullanılan ifade şu şekildedir: "Ulûfe tevzî'inde yüzde üç-beş gurusu tevkiî olarak orta sandığına konulan para." (s. 17)

Kendi döneminde artık bulunmayan; fakat gerek hizmetleriyle gerek isyanlarıyla Osmanlı tarihinde oldukça mühim bir yere sahip olan yeniçerilerle ilgili diğer bazı terimler ve Şakir Paşa'nın açıklamaları şunlardır:

Yeniçeri: Piyâde asâkir-i nizâmiyye ve muvazzafası. (s. 19)

Yeniçeri ocağı: Cemâat, bölük, sekban nâmıyla üç kısım piyâde. (s. 19)

Yeniçeri kâtibi: Serasker, harbiye nâzırı müsteşârı. (s. 19)

Ocak: Sınıf, yeniçeri heyeti, yeniçeri, sipâhî, cebeci ocakları. (s. 14)

Orta: Yeniçeri taburları yâhud bölükleri. Cüz'-i tâmmı evvelâ 165 sonra 196 bölük idi. Ortalar 100 veya 200 veya 400 neferden ibâret idi. (s. 14)

Oda: Ortaların ikâmetgâhı, kışla. (s. 14)

Ağa bölükleri: Yüz doksan altı ortadan birinciden altmış birinciye kadar olan ortalar. (s. 14)

Agayân-ı Bektâşiyân: Yeniçeri zâbitânı. (s. 14)

Bölüklüler: Yeniçerilerin münkasım olduğu üç sınıftan bölük ortaları. (s. 15)

Börük [börk]: Yeniçeri külâhı, serpûşu. (s. 15)

⁶ Metinde hatalı olarak "rebülevvel" yazılmıştır.

Ta'limhânegiler: 54'üncü bölük, yeniçeri mektebi. (s. 15)

Cemâat: Birden yüz bire kadar yüz bir odanın ismi. (s. 15)

Harbeci: 56'ncı ortadan kapıda muhızr ağayla berâber bulunan yüz kişi. (s. 15)

Hâseki: 14 ve 49 ve 66 ve 67'nci cemâatler. (s. 15)

Dâire ağaları: 18 neferden ibâret yeniçeri erkânı. Katâr ağaları da denir. (s. 16)

Turnacı: 68'nci orta. (s. 17)

Solak: 60 ilâ 63'ncü cemâat ortaları. (s. 17)

Kapıkulu: Asâkir-i hâssa. Yeniçeri ve sipâhî ve tersane halkı ve alelumûm ulûfe alan asâkir-i muvazzafa. (s. 17)

Kırkbin kul ağası: Yeniçeri ağasının bir unvânı. (s. 17)

Kalafat: Yeniçeri ağasının başına giydiği şey. Rengi kırmızı idi. (s. 17)

Kul kethüdâsı: Hâssa müşîri. Yeniçeri ağasının muâvin-i sânisî. (s. 18)

Kâtib-i sekbanân: Sekban bölüklerinden 18'nci bölük. (s. 18)

Kethüdâlilar: 33'ncü orta. (s. 18)

Muhızr ağa: Sadâret dâiresinin muhâfazasına me'mûr ve alelumûm yeniçerilerin sadârette vekîli ya'ni jurnal emîni. (s. 18)

Muhızr ağa ortası: 27'nci orta. (s. 18)

Sonuç

Askerî okullarda eğitim görmüş ve Osmanlı Devleti'nde askerî saha ağırlıklı olmak üzere çeşitli vazifeler almış olan Mehmed Şakir Paşa, ilmî yönü ile de dikkati çeken kişilerdendir. Bir dönem Galatasaray Sultânîsi'nde ücretsiz tarih öğretmenliği de yapmış olması bu alandaki bilgisine ve tarih ilmine özel bir ilgisi olduğuna işaret olarak kabul edilebilir. 5 cilt olarak kaleme aldığı; fakat yalnızca ilk 2 cildi basılmış olup diğerlerinin akıbeti tespit edilememiş olan *Yeni Osmanlı Tarihi* adlı eseri de bu hususları destekleyen bir kaynaktır. Söz konusu eserin başlarında, henüz tarih konularına geçilmeden önce 14-19. sayfalar arasında yer alan *Istilahât-ı Kadîme* ise Tanzimat öncesi klasik dönemde kullanılan bazı ıstılahları açıkladığı bir lügatçe mahiyetindedir. Toplam 166 madde içeren söz konusu lügatçe ile eserini okuyacak kişileri tarih terimleri konusunda bilgilendirmek ve kullanılacak tabirleri herkesin kolaylıkla anlamasını sağlamak istediği kuşkusuzdur. Bazı maddeleri kendi yaşadığı dönemdeki karşılıklarını belirterek veya adaptasyonlar yaparak açıklamış olması da dikkat çekicidir. Bu uyarlamada II. Mahmud devrinde gerçekleştirilen reformların ve müesseselerdeki isim değişikliklerinin de etkili olduğu düşünülebilir.

Belirtilmesi gereken diğerk bir husus ise Mehmed Şakir Paşa'nın askerî kökenli olması sebebiyle askerî terimlere daha geniş yer vermiş olmasıdır. Bunlar arasında Osmanlı tarihinde kimi zaman olumlu kimi zaman da olumsuz bir intiba bırakan yeniçerilerle ilgili olanlar öne çıkmaktadır. Bu durumlar değerlendirildiğinde *Istilahât-ı Kadîme*'de özellikle klasik devre ait askerî terminolojiye hususi bir yer ayrıldığı rahatlıkla söylenebilir.

Fotoğraf 1. Mehmed Şakir Paşa ile eşi Sâre İsmet Hanım'ın Büyükkada Müslüman Mezarlığı'ndaki kabirleri.

Kaynakça

- Akbayar, N. (Haz.) (1996). *Mehmed Süreyya-Sicill-i Osmanî, Cilt 1*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Batmaz, Ş. ve Alan G. (Haz.) (2009). *Mehmet Zeki Pakalın - Sicill-i Osmanî zeyli, Cilt 17*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). BEO. 715/53577.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HAT. 294/17477.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HH. İ. 225/24.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR. SYS. 1715/87.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR. SYS. 1715/90.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR. TH. 142/17
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR. TH. 55/11.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). İ. DH. 934/73989.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). İ. HR. 344/28.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). İ. HR. 349/27.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). İ. TAL. 80/32.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). İ. TAL. 88/80.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Y. PRK. ASK. 40/71.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Y. PRK. ASK. 50/118.
- Devrim, Ş. (2000). *Şakir Paşa Ailesi*. (S. Karamürsel, Çev.). İstanbul: Doğan Kitap. (Orijinal çalışma basım tarihi 1994).
- Erhat, A. (1985). *Mektuplarıyla Halikarnas Balıkcısı*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Erkal, N. (2015). İstanbul'da erken dönem Osmanlı mimarisi. *Antik çağdan XXI. yüzyıla büyük İstanbul tarihi 8* içinde (s. 80-139). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Erner Binark, N. (2000). *Şakir Paşa Köşkü Ahmet Bey ve Şakirler*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Eyice, S. (1988). Ağakapısı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi 1* içinde (s. 462-464). İstanbul: TDV Yayınları.
- [Gövsa], İ. A. (1936). *Meşhur adamlar hayatları-eserleri, Cilt 4*. İstanbul: Sedat Simavi.
- İnal İbnülemin M. K. (1982). *Osmanlı devrinde son sadrazamlar, Cilt 3*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kabağaç, S. (2009). *Dün, sanki bin yıllık uzak bir zamandır anılar*. İstanbul: TB Yayıncılık.
- Mercan, M. (1998). *Sadriazam Ahmed Cevad Paşa*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Okay, C. (2001). *Mavi sürgüne doğru: Halikarnas Balıkcısı'nın bilinmeyen yılları (1921-1928)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özcan, A. (1993). Çorbacı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi 8* içinde (s. 369-370). İstanbul: TDV Yayınları.
- Özcan, A. (1997). Harbiye nezâreti. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi 16* içinde (s. 119-120). İstanbul: TDV Yayınları.
- Öztuna, Y. (1996). *Devletler ve hânedanlar: Türkiye (1074-1990), Cilt 2*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü, Cilt 1-3*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Saraç, Y. (Haz.) (2016). *Bursalı Mehmed Tahir-Osmanlı müellifleri, Cilt 1-3*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları (TÜBA).
- Saydam, A. (2007). Ömer Lutfi Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi 34* içinde (s. 74-76). İstanbul: TDV Yayınları.
- Sunar, M. M. (2012). Ulûfe. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi 42* içinde (s. 124-126). İstanbul: TDV Yayınları
- Şakir Paşa, M. (1330/1911). *Yeni Osmanlı tarihi, Cilt 1*. İstanbul: Matbaa-i Hayriye.
- Şemseddin S. (1317-18/1899-90). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Tok, Ö. (Haz.) (2008). *Mehmet Zeki Pakalın-Sicill-i Osmanî zeyli, Cilt 5*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tuğlacı, P. (1995). *Tarih boyunca İstanbul adaları, Cilt 1*. İstanbul: Say Yayınları.